

تحولی تازه در پژوهشهای آماری قرآن کریم

دکتر محمد جعفر یاحقی

به روان معلم شهیدم، آن مسافر
۲۹ خرداد به مقصد ملکوت

پژوهشهای آماری پیرامون قرآن کریم در فرهنگ اسلامی به عبارتی می‌تواند پیشینه‌ای به درازی تاریخ قرآن داشته باشد. از همان روزها که در نخستین دهه‌های سده اول اسلامی، قرآن مجید مدون گردید و از لوح سینه‌ها به سینه دفترها منتقل شد، ابتدا شمار سوره‌ها و آیات و ترتیب و جایگاه هر یک مورد توجه قاریان و عامه مسلمانان قرار گرفت و از آن پس هم، تعداد کلمات و حروف و مدات و جزمها و وقوف و رکوعات، و سرانجام پس از پیدا شدن شکل و اعراب و تنقیح خط، شمار نقطه‌ها و شکلها و دیگر نشانه‌های سجاوندی و تجویدی این بود که دلباختگان وحی، شوق و عمر و اعتقاد خود را به انگیزه یاداش اخروی و یا به منظور سیراب کردن حس کنجکاو به کتاب آسمانی خویش تسلیم داشتند، و به موازات کوششهایی که در زیبانویسی و تذهیب و تجلید هنرمندان قرآن صورت می‌گرفت، برخی نیز با شمارگرهای زمانگیر، جنبه‌های کمی قرآن را می‌آزمودند، همان که بعضاً نتایج کوشش آنان در کتابهای مستقل و یا صدر و ذیل قرآنهاي خطی به یادگار مانده است.^۱

بعدها که کتابهای مستقل پیرامون قرآن و قرآن‌پژوهی سامان یافت، بسیاری از این آمارها هم بدان کتابها راه یافت یا پدیدآورندگان آن آثار، خود به تنز خویش دست به این گونه شمارگریها زدند و ارقام دیگری در هر مورد به دست آوردند که یالمال دلمنه تنوع رقمهای پیشین را وسعت می‌بخشید. آنچه در مورد این آمارها نباید از نظر دور بماند اینکه چون تهیه آنها بیشتر از طریق شمارش مستقیم، آن هم با شیوه‌هایی ابتدایی و نامطمئن صورت می‌گرفته است، هرگز نمی‌توانسته است از دقت ریاضی لازم برخوردار باشد، بگذریم از اینکه به دست آوردن این اعداد و ارقام بیشتر چیزی از مقوله تفنن به شمار می‌رفته و کمتر سودهای علمی حساب شده‌ای بر آن مترتب بوده است.

مرحله نوین فهرست‌نگاری و مثلاً تهیه کشف‌الآیات و کشف‌المطالب برای قرآن مجید را باید به همین اواخر و زمانی مربوط دانست که اروپاییین غیرمسلمان، برای رفع حواج علمی خود، مراجعه سریع و مطمئن را به کتاب آسمانی مسلمانان ضروری دیدند. از پاره‌ای کوششهای مقدماتی از ناحیه خود مسلمانان که بگذریم، نخستین کشف‌الآیات علمی و مستند به موازین لغت‌نویسی عربی را، که برای یافتن هر کلمه و تعیین موضع آن، به ماده واژه باید رجوع کرد، گوستاو فلوگل دانشمند آلمانی پدید آورد که به سال ۱۸۴۳ میلادی در اروپا به چاپ رسید. کار فلوگل که تا امروز سرمشق مسلمانان برای عموم معجمهای قرآنی بوده، بعدها با فهرست موضوعی زول لا بسوم Jules Labeaume (۱۸۰۶-۱۸۷۶) خاورشناس فرانسوی، که برای نخستین بار به سال ۱۸۷۷ میلادی چاپ و منتشر شد، از جهتی تکمیل گردید، و کار پژوهشهای قرآنی را که پیش از آن در فرهنگ اسلامی ذوقی و استحسانی صورت می‌پذیرفت به سوی سامانها و شیوه‌های پژوهشی جدید علمی و دقیق هدایت کرد. امروز استفاده از کشف‌الآیات و طبقات‌الآیات، پیوسته معجمهای پرآوازه و ظاهراً علمی و دقیقی مثل المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الکریم فؤاد عبدالباقي، و در نزد ایرانیان و فارسی‌زبانان علاقمند به شیوه‌های الفبایی، استفاده از کشف‌الآیات الفبایی مرحوم دکتر محمود رامیار و اخیراً ترتیب المعجم المفهرس، به کوشش محسن سیدارفر و یا در نوع کشف‌المطالب، فرهنگ موضوعی قرآن مجید فراهم آورده کامران فانی و بهاءالدین خرمشاهی، امری رایج و روزمره و در زمره بدیهیات و مسلمات در زمینه پژوهشهای متعلق به قلمرو فرهنگ اسلامی به معنای وسیع و جامع کلمه است.

با طرح این مقدمه، بدون آنکه بخواهم عظمت کار قرآن‌پژوهان بزرگی مانند زرکشی، سیوطی، زرقانی و... را در فرهنگ اسلامی نادیده بگیریم و یا فضل تقدّم

دانشمندانی چون فلوگل و زول لا بسوم را از حیث متدولوژی انکار کنم، باید نشر کتابی دقیق، روشمند، ناقدانه و در یک کلمه سترگ و عزیز را از جانب آستان قدس رضوی در مشهد، به همه قرآن‌پژوهان و عموم دلباختگان به فرهنگ سرشار و غنی اسلامی در همه عالم مژده بدهم و به مؤسسه چاپ و انتشار آستان قدس رضوی که سرانجام توانسته است با شکیبایی و تحمل هزینه زیاد، در ششمین سال تأسیس خود به نشر چنین کتابی آبرومند توفیق یابد، تبریک بگویم.

نشر المعجم الاحصائي لألفاظ القرآن الکریم، تألیف و تحقیق دکتر محمود روحانی که اینک روشنی‌بخشای بساط کهرنوق کتاب و پژوهش در ایران شده است، همان مژده بزرگی است، که قرآن‌پژوهان را «تبیاناً لکل شیء» است و «هدی و رحمة و بشری للمسلمین».

برخی از خوانندگانی که معمولاً عادت دارند اعتبار «ماقال» را با «من قال» بسنجند، ممکن است مؤلف کتاب را نشانند و در مورد توصیف مقدماتی ماشائیه مجامله‌ای از ذهنشان بگذرد. از این‌رو در مقام آشنایی با مؤلف عرض می‌کنم که: دکتر محمود روحانی سالها پیش در بروکسل تحصیل کرده و دکترای تخصصی بهداشت عمومی (Dr. P. H.) و گواهی نامه بین‌المللی فوق تخصص در اپیدمیولوژی و آمار پزشکی با رتبه ممتاز را از همان دانشگاه دریافت داشته است. وی در مبارزات سالهای انقلاب در مشهد وجهه سیاسی لازم را کسب کرده و در مجلس اول خبرگان نماینده اول مردم خراسان بود. در فاصله سالهای ۱۳۶۰ تا ۱۳۶۱ در مقام وزیر بهزیستی خدمت کرد و هم‌اکنون استاد دانشگاه علوم پزشکی مشهد و رئیس هیات امنای دانشگاه امام رضا است و عضو هیات مدیره بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی است. انتساب خجسته وی به دو خاندان علم و فضیلت خراسان- مطهری و شریعتی- او را در فضای قرآن و فرهنگ ناب اسلام قرار داد، و همین امر بسبب شد که از

بیست سال پیش، پژوهشهای قرآنی ابتدا اندیشه و سرانجام همه هم و غم او را به خود جلب کند.

کتاب المعجم الاحصائي که مراحل تألیف و چاپ آن قریب سیزده سال زمان برده است، نخستین دستاورد آبرومند این اهتمام فرخنده به شمار است و پیش‌درآمدی

بر کارهای بنیادین دیگری از قبیل: واژه‌نامه بسامدی قرآن و پژوهش دیگری در مورد واژه‌های قرآنی با ذکر آیات به روشی بدیع که به قول خود مؤلف ام‌الکتاب او به شمار است و مراحل اساسی برخی از آنها نیز همزمان پشت سر گذاشته شده است. المعجم الاحصائي در واقع فرهنگ آماری کلمات قرآن کریم است همراه با بسیار سوده‌های جانبی با ۱۸۶۲ صفحه متن و سی‌ویک و ۷۲۶ صفحه دیباچه که به خودی خود پژوهشی عالمانه و روشمند و عبرت‌انگیز از کار درآمده، و عملاً در سه جلد (دو جلد متن و یک جلد مقدمه) به وجهی آبرومند و پیراسته و پرداخته، از آن نوع که سالها باید به انتظار نمونه‌ای سنگ بر جگر نهاد و باز هم نیافت. به تاریخ اسفند ۱۳۶۸ با سرمایه انتشارات آستان قدس رضوی در مشهد چاپ شده و قرار است همزمان با نشر این مختصر به بازار آید.

معرفی کتاب را این گونه زود و همزمان با انتشار آن از آن رو من برعهده گرفتم، که از سالها پیش کم و بیش در جریان مراحل تألیف کتاب بودم و به مناسبت سهم ناچیزی که در ویرایش بخش فارسی جلد اول (المدخل) کتاب داشتم، این اواخر تا حدود زیادی- به مقدار فهم خود- به اهمیت کتاب پی بردم و شاید بعد از مؤلف تسا امروز بیشترین آگاهیه را از کم و کیف و وضع و این کتاب، من به دست آورده باشم. آشنایی من با این کتاب و روش سخته و پختنای که در تنظیم آن می‌دیدم سبب شد که آن را در گروه فرهنگ و ادب بنیاد پژوهشهای اسلامی پیش از نشر مبنای فرهنگنامه عظیم قرآنی قرار بدهم که

برابری فارسی گوناگون ۱۴۳ قرآن و جزوه خطی محفوظ در کتابخانه آستان قدس رضوی را به شیوه‌ای الفبایی در برمی‌گیرد و اکنون حرف آ و الف آن در یک مجلد، مراحل نهایی چاپ را پشت سر می‌گذارد.

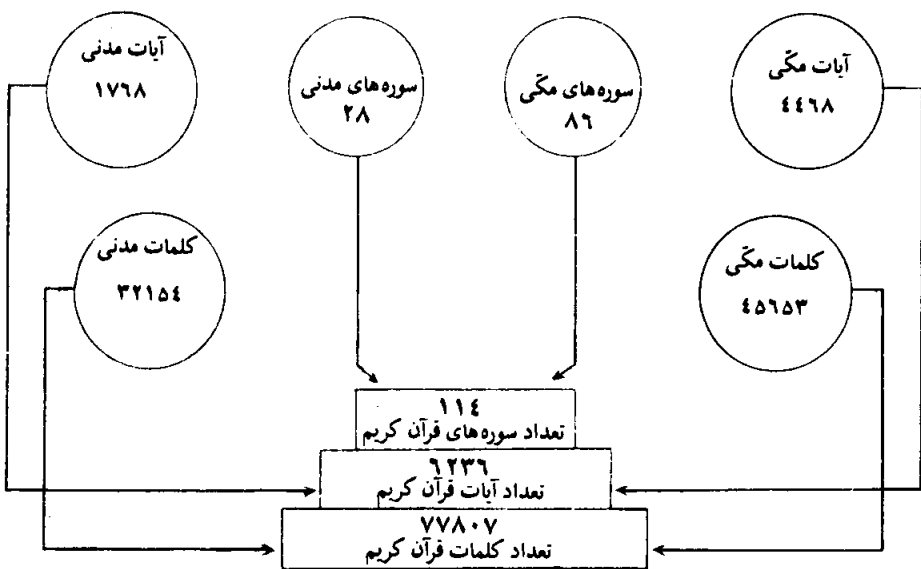
آنچه در نگاه نخستین عبرت‌انگیز و در عین حال دلپذیر می‌نماید، متدولوژی کتاب است که گویی باتمام کارهایی که در این باره انجام گرفته از جهاتی متفاوت است. راست است که متن کتاب (جلدهای ۲ و ۳) که عبارت باشد از کشف‌الکلمات و آیه‌های قرآنی، الفبایی و تقریباً شبیه است با کار مرحوم دکتر رامیار که در ایران عمومیت یافته است، با این حال کیفیت تفکیک کلمات مکی و مدنی و ذکر آمار جداگانه هر یک و دادن ماده هر کلمه در برابر آن، تقریباً ابتکاری و در مجموع در برگیرنده فوایدی دوگانه و گاه چندگانه است، بگذریم از اینکه از نظر دقت و صحت بانومنه‌های پیشین قابل مقایسه نیست. روشمندی و درستی آمارهای کتاب که بامعیاری‌های گونه‌گون آزموده شده و باید از برکت رشته تخصصی مؤلف (اپیدمیولوژی و آمار) باشد. که دیگر مؤلفان معجم‌های قرآنی از آن بی بهره بوده‌اند - به یاری همان متدولوژی است که محقق محترم از طریق مقایسه منابع و مآخذ متقن و باپرس و وجوهای پیگیر، کمبود احتمالی عربیت لازم برای تعهد چنین وظیفه‌های سنگین را جبران کرده است، و اتفاقاً اگر کمبودی هم در کارهای آماری قرآن در گذشته‌ها وجود داشته، کمبود یا حتی نبود متدولوژی بوده است، نه فقدان عربیت لازم.

با روش کار کتاب در جلد اول به تفصیل تمام آشنا می‌شویم. مؤلف با آهستگی شایان توجهی از میان پریشان‌کاریها و شتابزدگیهای پیشین، گام به گام به شیوه مختار خود نزدیک شده است. در آغاز پس از مقایسه‌های بایسته از میان سی چاپ متفاوت قرآن متعلق به نوزده کشور جهان (اسلامی و غیراسلامی) سرانجام بامعیاری‌های خاصی و بنا به ضرورت نظام الفبایی کتاب که ناگزیر بوده است صورت مکتوب و مملو و واژه‌ها را تماماً مدنظر داشته باشد، سرانجام مصحف‌المیسر را - که متن آن با مصحف‌الملک و مصحف‌الازهر تطابق دارد - مبنای کار خود قرار داده است (ص ۲۰ و ۲۰۰).

مؤلف می‌توانست بر سیرت زمانه برود و یکی از معجم‌های الفبایی - مثلاً کشف‌الآیات رامیار - را مبنای کار خود قرار بدهد و با ذکر مآخذ، کمبودهای آن را برابر با روش مختار خود ترمیم کند، اما به دلایلی و از آن جمله عدم اطمینانی که به احصای پیشینیان داشته این کار را نکرده است و به تن خویش و با قبول زحمت فراوان، به شیوه‌ای بسیار زمانگیر و جان‌فرسا اما مطمئن، تمام واژه‌های قرآنی را ابتدا تفکیک و احصا و سپس با حوصله تمام به دو سه شیوه کنترل کرده است. و آنگاه که با رسیدن به نتایج واحد از طرق گوناگون به صحت شمارش خود اطمینان پیدا کرد، کار تنظیم و الفبایی واژه‌ها را آغاز کرده است.

کنترل آماری الفاظ را مؤلف با کادر کردن موضعی هر کلمه در سراسر قرآن چاپ فلوجل - که در آن کلمات با فاصله لازم و مستقل از یکدیگر به چاپ رسیده - به انجام رسانیده است و جهت حصول اطمینان برای بار دوم و سوم با گذاشتن علامت (X) و (I) روی هر کلمه از ابتدای قرآن، شمارش و تفکیک اولیه خود را کنترل کرده است. من قرآن مورد عمل مؤلف را دیدم و در نگاه نخستین از حوصله وی به شگفت در مانده و بر وقت درازی که صرف این کار شده است، تأسف خوردم. خواننده می‌تواند کلیشه صفحاتی از قرآن مورد نظر و رنگ‌های متعددی را که به نشانه کوشش روزهای متوالی و گاه متناوب مؤلف بر روی صفحات آن قرآن به یادگار مانده در صفحه ۴۴ و

۱۷۴ همین معجم ملاحظه کند. اصل این قرآن برای آنکه به عنوان یادگار و یک کار تحقیقی پرزحمت در سینه تاریخ بماند، هم‌اکنون به موزه قرآن آستان قدس رضوی اهدا شده است، چنانکه از صفحه ۲۸ جلد اول کتاب

دقت ضبط شده و اختلاف شگرف میان شمار آیات و کلمات را در منابع گوناگون بر ملا کرده است. در جدول صفحه ۳۲ به بعد میدان تغییرات مربوط به الفاظ هر سوره نشان داده شده است. بیشترین تغییرات، مربوط به سوره توبه است با ۲۵۶۸ کلمه اختلاف (۹) و پس از آن مربوط به سوره‌های نحل (۱۶) و عنکبوت (۲۹). در این صفحات مؤلف با قرآن شناسان بنامی چون زرکشی و سیوطی رودر و روبرو گرفته و چنان که پیداست، پیروز از کار برآمده است.

یکی از امتیازات مورد توجه این کتاب، متدولوژی مورد استفاده برای تفکیک آیات مکی و مدنی بنویژه مشخص کردن ابتکاری آیات مستثنیات (آیات مکی در سوره‌های مدنی و بالعکس) است.

ذکر مواضع الفاظ به تفکیک مکی و مدنی سبب شده است که مؤلف به ضوابط جدیدی برای تشخیص آیات مکی از مدنی دست یابد و مثلاً به این نتیجه برسد که هر آیه‌ای که در آن لفظ «الهیتم» و یا مشتقی از ماده «بضع» باشد، مکی و هر آیه‌ای که مضمّن لفظ «قاتلهم» و یا مشتقی از ماده «ثقف» باشد، مدنی است و بر این اساس جداولی به دست داده است (صفحات ۶۲۷ تا ۶۴۷) که با استفاده از آنها پژوهندگان می‌توانند به نتایج علمی سودمندی دست یابند و احتمالاً با توجه به همین جدولها، فرضیه‌های ویژه‌ای مطرح کنند.

در مقدمه پر بار و تحقیقی کتاب، خواننده با معرفی اجمالی معجم‌های قرآنی قدیم و جدید، از قبیل آنچه در زیر می‌آید، آشنا می‌شود:

۱) ایما آیات فرقانی (اولین کشف الایات)، ۲) ترتیب زیبا = دلیل الحیران فی الکشف عن آیات (ای) القرآن، ۳) هادیه قطبشاهی در استخراج آیات کلام الهی (رساله هادیه قطبشاهی)، ۴) کشف الایات محمدرضابن عبدالحسین النصیری الطوسی، ۵) نجوم القرآن (الفرقان)، ۶) کشف الایات محمدرضایی، ۷) نجوم الفرقان فی اطراف القرآن، ۸) مفتاح کنوز القرآن، ۹) مفتاح التفاسیر و مصباح الایات، ۱۰) فتح الرحمن لسطالب آیات القرآن، ۱۱) ارشاد الراغبین فی الکشف عن آی القرآن السبعین، ۱۲) المرشد الی آیات القرآن الکریم و کلماته، ۱۳) الموسوعه القرآنیه المیسره (ج ۳ و ۵) و ... که برخی از آنها چنان که ملاحظه می‌شود بکلی از دسترس و یا حتی حوزه اطلاع عموم به دور است.

علاوه بر این شمردن نارساییها، اشکالات - در کنار فواید و مزایای معجم‌های نام‌آوری از قبیل، المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم، فهرس الالفاظ «ملحق به قرآن مبین»، نجوم الفرقان فی اطراف القرآن (فلوجل)،

برمی‌آید، شمارش الفاظ بسمله سوره‌ها (جز در سوره فاتحه) - به دلیل آنکه نظم احصاء واژه‌های قرآنی طبق روش معمول دیگر معجمها برهم نخورد - در متن این معجم نیامده، در عین حال برای آنکه محققان علوم قرآنی بتوانند مطابق قول مورد استناد خود عمل کنند، به صورت جداگانه در صفحه ۲۸ کتاب فهرست شده است.

شمارش کلمات قرآنی در این معجم از دو طریق مستقیم و غیرمستقیم صورت گرفته است. روش مستقیم عبارت است از کلمه شماری، به این معنی که هر کلمه جداگانه در صفحات و سوره‌های قرآنی از آغاز تا انجام شمارش و پس از آن تعداد کلمات سوره با یکدیگر جمع شده، در روش غیرمستقیم، کلمات مشتق از هر ماده که مصدر به یکی از حروف ۲۸ گانه الفبای عربی بوده، احصا شده و پس از افزودن شمار کلمات غیرمشتق در مجموع، همان عدد حاصل از شمارش قبلی به دست آمده است.

یکی از شمار گریه‌های دیگر این معجم که تا حدودی اسباب تفاخر کتاب در میان همگنان نیز هست، به دست دادن آماری دقیق (و به ادعای مؤلف دقیقترین آمار) از لفظ جلاله «الله» است. به دعوی این کتاب در هیچ مأخذی تاکنون لفظ «الله» درست شمارش نشده است. شمارش دقیق این کلمه در پژوهش حاضر به چهار طریق (۱) شمارش مستقیم با اعرابهای رفع و نصب و جر، (۲) شمارش لفظ «الله» در قرآن چاپ فلوجل (۳) و با توجه به قرآن طبع استانبول که کلمه «الله» را قرمز چاپ کرده (۴) و سرانجام براساس دو قرآن خطی محفوظ در کتابخانه آستان قدس که همه جا این کلمه را بنا طلاً نوشته‌اند، مؤلف را به عدد ۲۶۹۹ رسانیده است که با دقیقترین شمارش کامپیوتری این کلمه که سالها پیش توسط رشاد خلیفه انجام گرفته و به فرضیه معروف عدد (۱۹) او منجر گردیده، یک شماره اختلاف دارد. و به این ترتیب فرضیه مزبور باطل اعلام گردیده است.^۶

نکته گفتنی در متدولوژی خاص الفبایی کتاب این است که با دقت همه موارد استثنایی و یا کلمه‌هایی که به ضرورت در آغاز حروفی اضافه بر اصل واژه دارند در جدولهایی منظم (صفحات ۳۲۹ تا ۳۵۱) به ترتیب الفبایی آمده و در واقع سرگردانی خوانندگان نا آشنا به بان عربی را از پیش پای آنان برداشته است. در این معجم اعلام موجود در قرآن کریم هم با تعیین ریشه قراردادی هر کدام و ذکر مواضع آن به تفکیک مکی و مدنی فهرست شده است.

در صفحه ۲۹ تا ۳۱ شماره‌های متعدد مربوط به آیات و کلمات هر سوره براساس منابع و مآخذ پیشین که شمار آیات و کلمات را به دست داده‌اند، از کوچک به بزرگ با

معجم‌الفاظ والاعلام القرآنیہ، المرشد الی آیات القرآن الکریم و... (صفحات ۴۹ تا ۱۰۱) که برخی از آنها بسیار مشهور و طرف اعتماد پژوهشگران علوم قرآنی است، خواننده را به لزوم تجدیدنظر در دانسته‌ها و باورهای خود متقاعد می‌کند.

مقدمه کتاب علاوه بر احتوا بر این نقد و نظرها و اشاره به روش تدوین این معجم طی مراحل یازده گانه: انتخاب قرآن مأخذ، مقایسه و تطبیق قرآن فلوگل با مصحف المیسر، شمارش کلمات، تنظیم الفبایی فیشها، تفکیک الفاظ بر حسب مکی و مدنی، تعیین موضع کلمات، کنترل آماری تعداد و مواضع الفاظ، ثبت ماده کلمات، ثبت اعلام قرآن، آمار کلمات مشتق از هر ماده و آماده کردن دستنویسها، روش استفاده از کتاب را با ذکر مثالها و موارد روشن نشان می‌دهد، و در هر مورد با جدولهای منظم ریاضی، مواد لازم برای پژوهشهای بعدی را فرمایش می‌گذارد. تمام مقدمه یکصدوسی و دو صفحه‌ای کتاب به روشی پسندیده و پاکیزه به عربی و پیشگفتار کوتاه آن برای آشنایی و استفاده غربیان با کتاب، به انگلیسی نیز ترجمه شده است. و فایده آن را از این طریق در دنیای اسلام و به عبارتی در جهان، عام کرده است. تمام مواد و مطالب مقدمه به مأخذ و مدارک دست اول و گاهی خطی و کمیاب متکی است و یادداشتهای تفصیلی آن پس از مقدمه فارسی در صفحات ۱۱۱ تا ۱۱۹ آمده است. به علاوه فهرست منابع و مأخذ (صفحات ۶۹۱ تا ۷۰۲) در برگیرنده مشخصات کامل همه کتابهایی است که مورد استفاده مؤلف قرار گرفته است و کوشش در استقصای او را در دستیابی بر منابع لازم برای چنین پژوهشی، گسترده نشان می‌دهد.

حجم عظیمی از مندرجات جلد اول کتاب را جدولها و فهرستهای چندگانه و مضبوط و دقیق و پر عددی تشکیل می‌دهد که هم تهیه یکایک آنها چشم و دل فرسای است و هم نظارت فنی بر کیفیت چاپ آن «خیال حوصله بحر می‌برد، هیئات^۷ و پس از آن هم نمونههایی از معجمهای قرآنی که با تفننهایی که در چاپ آنها به کار رفته، هیأت ظاهر کتاب را متنوع، چشم‌نواز و دلپذیر کرده است. فهرست منابع و مراجع کتاب با ۱۲۹ عنوان عربی و فارسی و ۹ عنوان به زبانهای غربی، گرانبار و حاکی از استقصای مؤلف دانشمند کتاب است و بدون شک در قلمرو آثار مشابه بی‌مانند.

امتیازها و مزایای المعجم الاحصایی به آنچه گفتیم منحصر نمی‌ماند، بلکه برتریهای دیگری هم می‌توان برای آن برشمرد:

- تفکیک مواضع الفاظ قرآنی بر حسب مکی و مدنی، ضوابط جدیدی برای شناخت این گونه آیات به دست می‌دهد، که با توجه به تفاسیر معتبر و کتب اسباب النزول و... می‌تواند سرآغازی برای مطالعه علمی تاریخ تنزیل قرآن قرار گیرد.

- نظم ارائه آیات مستثنیات (آیات مکی در سوره‌های مدنی و بالعکس) برای قرآن پژوهانی که از اقوال دیگری تبعیت می‌کنند، امکان هر گونه جا به جایی را بر حسب مکی و مدنی به آسانی فراهم می‌کند.

- با توجه به اینکه بعضی از الفاظ قرآنی، خود مدخل موضوعی هم به حساب می‌آیند، احصای مواضع این گونه کلمهها بویژه به تفکیک مکی و مدنی، تا حدود زیادی کتاب را به نوعی کشفالمطالب هم نزدیک کرده استفاده‌های دوگانه از آن را سبب شده است. همچنین ذکر فراوانی تجمعی (Cumulative Frequency) کلمات مشتق از هر ماده در مواردی می‌تواند سرآغازی باشد برای مطالعه موضوعی قرآن کریم.

- ذکر مواضع الفاظ به تفکیک مدنی و مکی، امکان مطالعه دقیق وجوه معانی یک کلمه با وجوه متضاد آن را فراهم می‌آورد.

- اطلاعات آماری دقیقی کم به گواهی فهرست جدولهای کتاب- برای نخستین بار در این معجم فراهم آمده، می‌تواند به عنوان داده‌های اولیه فرضیه‌ساز مطالعات ریاضی- آماری قرآن، مثلاً در ارتباط با نزول مکی و مدنی باشد.

- با مراجعه به این کتاب، مطالعه نظمهای آماری کلمات قرآن- از قبیل آنچه کتاب الاعجاز العددی للقرآن الکریم به دست داده است، می‌تواند گسترش پیدا کند.

- نحوه ارائه اعلام قرآن در این معجم بر آن دسته از معجمهای قرآنی که اعلام را مشخص کرده‌اند، کم و کیفاً مزیتی آشکار یافته است.

- شماره‌گذاری مسلسل الفاظ در بابهای الفبایی- که تاکنون در هیچیک از معجمهای قرآنی صورت نگرفته- موضوع ارجاع به کلمات را آسان کرده است.

- نخستین فرهنگی است که الفاظ مشتق از هر ماده را به‌طور مستقل و به ترتیب الفبایی همراه با آمار مربوط بر حسب نزول مکی و مدنی نشان داده است.

- برای اولین بار در این کتاب آرای گوناگون صاحبان معاجم قرآنی درباره کلماتی که در تعیین ماده آنها اختلاف نظر هست، یک جا نشان داده شده است.

- کتاب حاضر با معرفی اجمالی کهنترین معاجم قرآنی و کشف الایاتها تا حد زیادی سیر تحول و تکامل این شاخه از دانشهای قرآن پژوهی را نشان داده است.

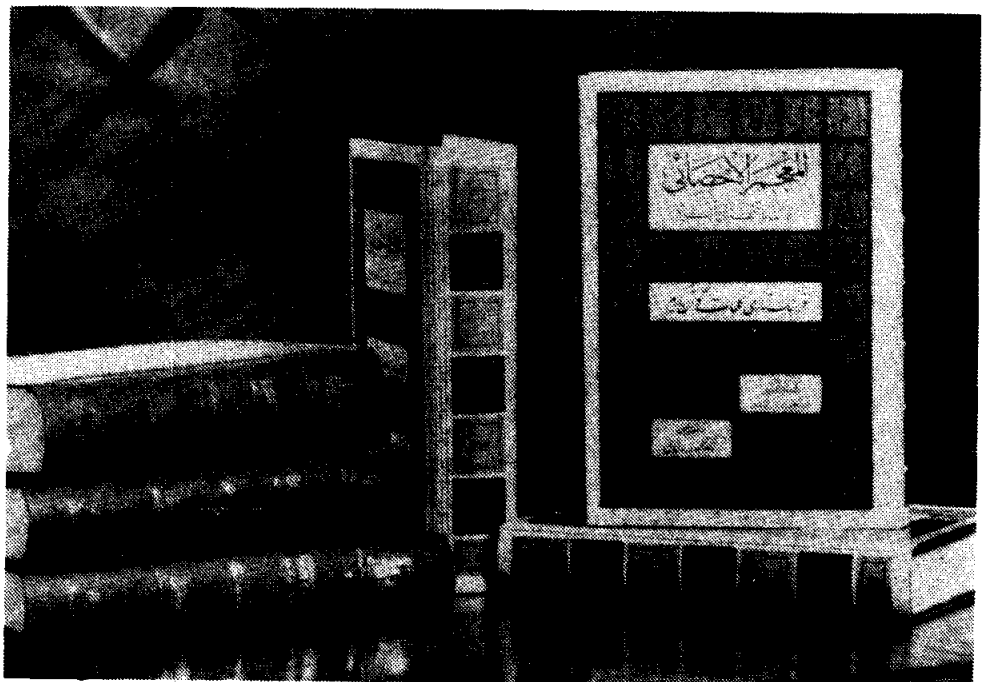
- و سرانجام به‌عنوان یک دستاورد علمی نوین، اطلاعات المعجم الاحصایی، می‌تواند بر روی دیسکتهای منطابسی کامپیوتر ضبط شود و همانند نظایر آن با کیفیتی بهتر، در دسترس مسلمانان و عموم علاقه‌مندان به قلمرو قرآن پژوهی قرار گیرد.

به گمان من، این کتاب مصداق بارز و مجسم تلفیق روشهای حوزه و دانشگاه است، زیرا مؤلف فاضل و ذوالبیمینین آن دقیقترین متدهای آماری را که تنها در زمینه علم و تکنیک کاربرد شایسته‌ای دارد- با مطالعات حوزوی درباره قرآن درهم آمیخته و ترکیبی استوار و مدرن پدید آورده است. و همگان نیک می‌دانند که در پژوهشهای اسلامی و حوزوی تا کجا کمیت متدولوژی درست و نوین لنگ بوده است، وجه آسان متخصصان دانشگاهی ما به تأملات قرآنی و اسلامی نیاز داشته‌اند. این آرزوی دیرینه متفکرانی چون سید جمال و اقبال بود و بویژه این اواخر مطهری و شریعتی که در اغلب سخنان و آثارشان به فریاد اعلام داشته‌اند، و گویی اینک نزدیکترین کس از بستگان ایشان- مؤلف کتاب حاضر- به آن ندا پاسخ گفته است.

بخش «فهرست ریشه‌ها و کلمات قرآنی» (جلد اول ص ۳۵۵ به بعد) کتاب می‌تواند هم برای مبتدیان حوزه و هم برای محصلین و دانشجویان دانشگاه مفید واقع شود و تمرینی خجسته باشد برای پیدا کردن ریشه کلمات قرآنی به شیوه‌ای سهل و آسان.

بدون شک این کتاب علاوه بر حوزه و دانشگاه برای نهادهایی مثل سازمان تبلیغات اسلامی، وزارت خارجه و وزارت ارشاد اسلامی نیز می‌تواند مغتنم و مورد توجه باشد تا با تکثیر و نشر و پخش آن در کشورهای اسلامی و غربی به جهانیان بگویند که پژوهشهای علمی تنها در انحصار آنان نیست و جمهوری اسلامی و فرهنگ تشیع هم- به رغم همه تهمتهای ناروایی که از جانب دشمنان خود تحمل می‌کند- با پژوهشهای اصولی و عام اسلامی و قرآنی چندان بیگانه نیست، بویژه که شرف انتساب آن به دستگاه کاملاً مذهبی و شیعی آستان قدس رضوی، بیشتر بر اهمیت جنبه‌های علمی و مطلق آن تأکید می‌کند.

در کنار این متدولوژی مضبوط، از دقتهای فراوانی که برای تألیف و چاپ کتاب صورت پذیرفته، باید یاد کرد. تأکید توأم با وسواسی که مؤلف بر مستند بودن یافته‌های این پژوهش و مراعات ذوی‌الحقوق و آنها که سهمی- هرچند بدیهی و اندک- در تدارک کتاب داشته‌اند، علاوه بر اینکه «کارنامه کتاب» و بخش «یاد و سپاس» آن را گرانبار کرده تا مرز تعیین مأخذ تصویر کاشی روی آستر بدرقه (که از آن کاشی کاری، استاد و گمنام بوده) و همچنین اشاره به مأخذ لوحه آغاز فصول و ابواب کتاب، گسترش یافته است. چیزی که در قاموس پژوهش و نشر در فرهنگ ما نظایر چندانی ندارد. از کیفیت صفحه‌آرایی کتاب و جاسازی خاص جداول و لزوم مالایز می که تنها برای مراعات حال خواننده، از جانب مؤلف اعمال شده و مثلاً معادل عربی هر صفحه مقدمه فارسی درست یکصد و سی صفحه پس از آن آمده و صفحات عربی- فارسی درست در یک اندازه و در کلمه واحد پایان گرفته است، سخنی نمی‌گویم. حتی خواننده آگاه و نکته‌بین خود می‌تواند خطهای یک و دو و سه گانه بند عطف مجلدات ۱ و ۲ و ۳ کتاب را به نشانه شماره جلد و همچنین ترتیب خطبه‌های هر یک از مجلدات را (که اولی متضمن آیاتی از قرآن و دومی و سومی به ترتیب

حاوی خطبه‌هایی از حضرت رسول - صلی الله علیه و آله - و حضرت علی - علیه السلام - و همه در صفت و فضیلت قرآن است) بنابر اصل اعتقادی شیعه، ملاحظه کند. حتی برخی از امثله کتاب از روی دلیل و بنابر اعتقاد اسلامی انتخاب شده است (مثل: الله، محمد، اسلام در صفحه ۶۶). یا فهرست راهنمای موضوعی و مفهومی که با دقت علمی فراهم آمده و برای پژوهشگران بسیار مفید خواهد بود و بالاخره پیشگفتار انگلیسی کتاب که آوانگاری اسم معاجم را با دقت ضبط کرده است. تاشدگی لبه روکش جلد، ابتکاری است که آن را از پاره شدن و فرسودگی زودرس حفظ می‌کند، و در کمتر کتابی به این صورت، به نظر این جانب رسیده است.

یکی دیگر از تلاشهای در خور یادآوری مؤلف نظارت پیگیر و همزمان بر مراحل مختلف چاپ کتاب بوده است تا لحظه انتشار، کاری که در مملکت ما هم ضروری است و هم تقریباً کمتر معمول و متداول می‌باشد. ضرور است از آن بابت که افراد فنی و صاحب ذوق در تمام بخشهای چاپخانه‌های ما کم‌اند و هم افراد مسئولیت‌شناس و دلسوز و پاک‌باخته در حکم سیمرغ و کیمیا. کمتر معمول است برای آنکه اغلب مؤلفان ما با تحویل اثر به ناشر مسئولیت خود را تمام شده احساس می‌کنند و حتی بعضاً از غلط‌گیری نمونه‌های مطبعی اثر خود تن می‌زنند، در نتیجه نه با مسائل چاپ و نشر آشنا می‌شوند و نه حتی خطر احتمالی بی‌مبالاتیهای چاپخانه‌ها و ناشرین را جدی تلقی می‌کنند، در حالی که به دلیل وجود همان مسئله اول - یعنی عدم دلسوزی چاپگران - نظارت پیگیر و دقیق مؤلف بایسته می‌نماید. محقق کوشنده این کتاب از آن اندک مؤلفانی است که به نظارت عینی این‌جانب - به دلیل رفت و آمد مستمری که برای پارامای کارهای چاپی همزمان به چاپخانه داشتیم - در تمام مراحل با اثر خود حرکت کرده است و علاوه بر نظارت فنی بر تعیین نوع حروف و اعراب، جدولها، نمودارها، طرح جلد، نمونه خوانی، صفحه‌برداری، غلط‌چیسبانی، تمام مراحل لیتوگرافی، رفع اشکالات مطبعی و فنی و... حتی پس از چاپ با صرف وقت بسیار زیاد لکها و اشکالات فنی را که در حین چاپ پیش آمده بر روی ۳۳۰۰ نسخه کتاب مرتفع ساخته و آنگاه بر پشت صفحه بدرقه هر نسخه به طور جداگانه مهر «کنترل شد» زده است. حتی من اطلاع دارم که انتخاب و سفارش کارتن مخصوص بسته‌بندی کتاب و برجسب آدرس و مشخصات پشت آن تحت نظر خود مؤلف بوده است، و با این کار اعجاب توأم با تحسین همگنانی را که بر کم و کیف کار واقف بوده‌اند، برانگیخته است.

اگر بخواهم در مورد خود کتاب با زبان اعداد و ارقام سخن بگویم، باید بیفزایم: بنابر اطلاع موثقی که من دارم: - اندیشه تألیف کتاب از ۲۰ سال پیش در ذهن مؤلف بوده است.

- بر روی هم تألیف و چاپ آن از آغاز تا امروز ۱۳ سال، زمان برده است.

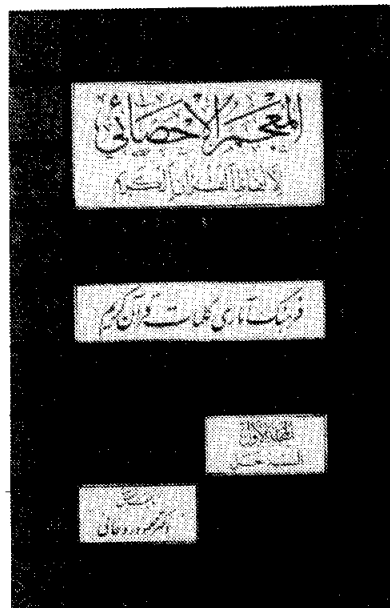
- مراحل مختلف چاپ آن ۵/۲ سال طول کشیده است.

- برای تعیین رقم درست واژه‌های قرآنی ۲۰۰۰۰۰۰ (دومیلیون) کلمه دفعه به شمارش درآمد است.

- برای تعیین اینکه هر سوره چند آیه چند کلمه‌ای و یا چند کلمه مصدر به هر کدام از حروف الفبا دارد، جدولی به ابعاد ۵×۴ متر مورد استفاده قرار گرفته است.

- مؤلف تألیف کتاب به عبارت دیگر ۲۶۰۰۰ (بیست و شش هزار) ساعت و مراحل مختلف نظارت بر چاپ، تصحیح و... هم ۴۰۰۰ (چهار هزار) ساعت و بر روی هم ۳۰۰۰۰ (سی هزار) ساعت وقت مولف را به خود مصرف داشته است.

- برای رفع قریب به ۱۰۰ مورد اشکال فنی بعد از چاپ و اعمال آن بر روی ۳۳۰۰ نسخه کتاب جمعاً ۳۳۰۰۰ (سیصد و سی هزار) مورد تصحیحات انجام پذیرفته است.

- برای حصول اطمینان از صحت چاپ و صحافی کتاب کلیه نسخه‌ها برگ شماری شده و در این کار نزدیک به ۹۰۰۰۰۰ (نه میلیون) برگ به شمارش درآمده است.

خواننده نکته بینی که این توصیف هولناک آماری را می‌شنود و اصل کتاب را پیش رو ندارد، اگر نگوید بر این همه صرف وقت چه فایده‌ای مترتب بوده است، دست کم ممکن است بپرسد: آیا مؤلف در قبال این همه صرف وقت بهره لازم را از عمر و نیروی خود به دست آورده است؟ و آیا با وجود معجمهای الفبایی و ریشهای موجود باز هم نیازی به این همه کوشش و وقت‌گذاری و بودجه برای چاپ این کتاب هست؟ و اگر بوده است آیا مؤلف محترم نمی‌توانست همین تحقیق را در حجم و زمان کمتری به انجام برساند، و مثلاً چه نیازی به آن همه ستون خالی در جلدهای دوم و سوم کتاب هست؟ آیا نمی‌توانست روشی برگزیند که سریعتر و ارزاتر به همین نتایج رهنمون شود؟

نمی‌خواهم بگویم این قبیل چراها و سؤاها همه از ناآشنایی با مندرجات و ناآگاهی از اهمیتهای مضاعف کتاب ناشی می‌شود، اما دست کم - بی آنکه بخواهم تا حدودی همه این شائبه‌ها را از ذهنها بزدایم - عرض می‌کنم پس از آنکه بر اساس همین کتاب اشکالات موجود در همه معجمهای قرآنی پیشین - که خود روزگاری با اطمینان بدانها رجوع می‌کردم - بر من مسلم شد، گمان بردم که یک بار و برای همیشه باید معجمی دقیق، مطمئن و دارای فوایدی چندگانه، حتی اگر شده است با صرف تمامی عمر یک انسان، پدید آید تا هم با اطمینان بدان بتوانیم رجوع کنیم و هم دیگر دست کم تا مدتها باب کارهای مشابه با صرف وقتهای دیگر، که بر روی هم قطعاً از زمان تألیف یک کتاب و حتی عمر مفید یک انسان هم بیشتر است، مسدود گردد، و گمان می‌کنم این کتاب به چنین نیازی پاسخ گفته است. بگذریم که حتماً خواننده منصف شاید بر اساس همین معرفی مختصر هم دریافته باشد که کتاب حاضر تنها یک معجم قرآن کریم، از آن نوع که می‌شناسیم نیست و فایده‌ها و مزایای جانبی دیگری هم دارد که هر کدام می‌تواند در نوع خود به نیازی تازه در حوزه پژوهشهای قرآنی و اسلامی پاسخ گوید.

تا آن جا که من دریافتم متدولوژی خاص مؤلف برای تدوین کتاب حاضر، اگر بخواهد متضمن همه فوایدی باشد که مدعی آن است، ایجاب می‌کند که کتاب با همین فواصل موجود چاپ شود و در نتیجه ممکن است در نگاه نخست اندکی حجم صفحات بیش از حد انتظار و فواصل کلمات و اعداد و یا حتی نمره حروف بیشتر از معمول جلوه کند.

این امکان را نباید به کلی منتفی دانست که خواننده‌های ذی فن بر شیوه خاص کتاب و یا اصلاً تلفیق متدهای معمول در علم آمار با مسائل قرآنی انگشت بگذارد و شد و ندر روش بهتری پیشنهاد کند، خوشبختانه خود مؤلف هم با فروتنی تمام به این دقیقه اذعان داشته که در مقدمه کتاب آورده است: «هرگز دعوی ما آن نیست که تنها با استفاده از این شیوه می‌توان به مطالعه آماری قرآن پرداخت، آنچه اهمیت دارد، نفس این اندیشه است که می‌تواند با استفاده از پیشرفتهای روز افزون علمی و فنی به کمال مطلوب خود نایل آید. و این اعترافی بجا و عالمانه است».

چاپ کتاب با این کیفیت بالا و تا این حد مطمئن و کم غلط به نسبت امکانات فنی موجود در مشهد، بازماند درازی که برده است، هزینه سنگینی روی دست ناشر گذاشته است و به دلیل آنکه تیراژ آن به نسبت کارایی و هزینه چاپ خیلی کم است، مطمئناً باید قیمت تمام شده کتاب بسیار بالا باشد. آستان‌قدس باید زیان چاپ اول کتاب را تحمل کند و قیمت روی جلد را به ملاحظه جویندگان و طالبان آن مناسب و قابل تحمل در نظر بگیرد و مطمئن باشد که اگر قیمت کتاب رساننده و نادل‌هذیر نباشد، کیفیت چاپ و محتوای غنی و سرشار و اطمینان بخش کتاب آن قدر بالا هست، که بزودی به چاپهای دوم و سوم برسد و زیباییهای مادی چاپ اول را جبران کند.

من به آینده این کتاب خوش‌بینم و نشر آن را برای آستان‌قدس و جامعه اسلامی امروز تسویقی درخور و عنایتی خاصه می‌دانم، و ذلک فضل الله یؤتیه من یشاء

یادداشتها

۱. از آن جمله، رک: محمد جعفر یاحقی «معرفی یک قرآن نفیس»، نامه آستان‌قدس، دوره نهم، ش ۳ ص ۲۶، و تفسیر بینش، «یک قرآن کم‌نظیر»، نامه آستان‌قدس، دوره هشتم، ش ۴ ص ۵ به بعد.
۲. رک: دکتر محمود روحانی، المعجم الاحصایی لالفاظ القرآن الکریم، مؤسسه چاپ و انتشارات آستان‌قدس رضوی، مشهد ۱۳۶۸، جلد اول ص ۱۱۷.
۳. با این ویژگیها در ایران تجدید چاپ شده است: قرآن مجید، به انضمام نجوم الفرقان فی اطراف القرآن، به کوشش محمد دبیرسیاقی، شرکت نسبی حاج محمد حسین اقبال و شرکا، تهران ۱۳۴۴.
۴. سوره نحل (۱۶)، آیه ۸۹
۵. مصحف الملک (چاپ مصر) علاوه بر آنکه ملاک تدوین المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم بوده، از جهات دیگر هم مورد تأیید قرآن پژوهان است.
۶. برای آگاهی از قرضیه رشاد خلیفه، رک: المعجم الاحصایی...
۷. با بوزش از روح خواجه شیراز به خاطر تصرفی که در مصرع او کردم.
۸. المعجم الاحصایی، لالفاظ القرآن الکریم، پیشگفتار، ص هفده.

